

Orlando Figes

Ett socialistiskt fosterland

Detta är ett utdrag (s. 696-720) ur Orlando Figes bok *A People's Tragedy. A History of the Russian Revolution 1891-1924* (1997). Boken behandlar tiden fram till och med Lenins död. För mer om denna bok (som fick mycket goda recensioner), se lästipsen allra sist.

Det som återges nedan är det sista avsnittet "A Socialist Fatherland" i kapitlet *The New Regime Triumphant*. Det handlar bl a om hur tsaristiska generaler anslöt sig till Röda armén av (storryska) patriotiska skäl – mest känd av dessa är armégeneralen Brusilov. För dessa ståndpunktstaganden spelade kriget mot Polen en stor roll, men även utvecklingen i Rysslands periferi, som Ukraina, men även Georgien, Armenien och Azerbajdzjan m fl. Det handlade här ofta om områden med stor andel icke-ryssar, dvs minoritetsfolk, där den nationella frågan spelade stor roll, något som dock bolsjevikerna inte alltid tog tillräckligt hänsyn till, samtidigt som de i allt större utsträckning appellerade till storrysk patriotism, något som blev allt viktigare då förhoppningarna om en snar spridning av revolutionen till Europa gick i kras.

Förkortningar på ryska arkiv som refereras i fortsättningen:

AG	Gorkijarkivet, Institutet för världslitteratur, Moskva
GAKO	Statliga arkivet Kujbysjev Oblast
GARF	Statliga arkivet Ryska Federationen, Moskva
GATO	Statliga arkivet Tambov Oblast
GAVO	Statliga arkivet Voronezj Oblast
IM	Historiska museet Moskva
RGAE	Ryska statliga ekonomiska arkivet Moskva
RGIA	Ryska statliga historiska arkivet, Sankt Petersburg
RGVA	Ryska statliga militärhistoriska arkivet, Moskva
RGVIA	Ryska centret för bevarandet och studiet av nutidshistoria, Moskva
RTsKhIDNI	Ryska centret för bevarandet och studiet av den allra senaste historien, Moskva
TsGALI	Centrala statliga arkivet för konst och litteratur.
TsGASP	Centrala statliga arkivet Sankt Petersburg
TsGAVMF	Centrala statliga arkivet för marinen, Sankt Petersburg

Sextiosex år gammal, vid en ålder då de flesta planerar att leka med barnbarnen, tog [Aleksiej] Brusilov [1853-1926] det mest dramatiska steget under hela sin militära bana och anslöt sig som frivillig till Röda armén. Det var inget ordinärt avhopp från den gamla kåren av tsaristiska generaler. Brusilov var Rysslands mest berömde soldat, den ende med hjältestatus från första världskriget och som sådan den sista levande symbolen för ett segerrikt aristokratiskt förflutet. Nyheten i maj 1920 om att han skulle medverka i en speciell konferens i Trotskijs revolutionära krigsråd kom som en obehaglig chock för alla som nostalgiskt blickade tillbaka på tiden före 1917. Brusilov har förrätt Ryssland, skrev en f d överste. "Hur kan han hellre försvara bolsjevikerna och judarna än sitt fosterland?", tillade hustrun till en gammal gardesofficer. Falska rykten om att Brusilov fått frikostiga mutor (två miljoner rubel, en lägenhet i Kreml) för att ställa sig till de rödas förfogande. Generalen samlade på sig en skrivbordslåda full med hatbrev. Hur, hette det i ett brev, kunde en adelsman som han välja att tjäna de röda i en tid då "Tjekans fångelser är fyllda av ryska officerare"? Det var "varken mer eller mindre än förräderi". Allt detta vägde tungt på Brusilovs samvete.* "Det var den svåraste stunden i mitt liv", skrev han fem år senare. "Hela tiden rådde en

* Brusilov försökte också göra frigivningen av officerarna till villkor för att tjänstgöra åt de Röda. Trotskij sade att han skulle göra vad han kunde, men medgav också att han "inte stod på allra bästa fot med Tjekan och att han rent av själv

mördande tystnad i huset. Familjen gick på tå och talade i viskningar. Min hustru och syster hade tårar i ögonen.”¹ Det var som om de sörjde det förgångna.

Att Brusilov konverterade till de röda handlade om att sätta landets intressen före sin egen klass. Han hade alla goda skäl att avsky bolsjevikerna och betecknade dem ofta som Antikrist. De hade inte bara fängslat honom [1919 hade Tjekan under några månader fängslat Brusilov och konfiskerat alla hans utmärkelser. Motivet var ömsom att han konspirerat med brittiska agenter, ömsom att han kunde bli en samlande kraft för de vita]. I realiteten hade de tagit livet av hans sjuke bror och arresterat en rad av hans närmaste vänner under den röda terrorn. Ändå vägrade Brusilov ansluta sig till de vita. Två saker – hans skadade knä och hans sårade stolthet över de vitas beundran för hans gamle rival Kornilov – hindrade honom från att bege sig till Don. Han var också övertygad om att det var hans plikt att stanna i Ryssland och stå vid folkets sida även om de höll på de röda. I den gamle generalens ögon var bolsjevismen bara ”en tillfällig åkomma” eftersom ”dess internationa- listiska filosofi var helt främmande för det ryska folket”. Genom att samarbeta med bolsjevikerna kunde patrioter som han styra över revolutionen till nationella mål. Enligt hans uppfattning gällde det att spåda ut det röda med det vita – ”förvandla den röda stjärnan till ett kors” – och därmed försona revolutionen med traditionerna i Rysslands historia. ”Min pliktkänsla gentemot nationen har ofta tvingat mig att följa en annan väg än mina sociala böjelser”, sade Brusilov 1918. Som aristokrat sympatiserade han helt klart med de vita och glädde sig när deras arméer närmade sig Moskva, men han hade alltid ansett att deras beroende av de allierades intervention gjorde deras sak såväl utsiktslös som missriktad. På gott och ont måste Rysslands öde avgöras av det egna folket.²

Under det år som gått hade två saker inträffat som stärkt hans övertygelse. Den ena var mordet på hans ende son, en befälhavare i Röda armén, vars kavalleriregemente tillfångatogs av de vita i slaget om Orel i september 1919. Ingen visste med säkerhet hur sonen dött, men Brusilov var övertygad om att han avrättats på order av Denikin när de vita upptäckte vem han var. Denikin ansågs förakta Brusilov för att denne lett ”arméns undergång” 1917. Att sonen anslutit sig till de röda enbart i hopp om att övertyga Tjekan om att skona hans fars liv fyllde Brusilov med harm. Han anklagade sig själv för sonens död och var besluten att hämnas den.³ Blod, men inte klass, hade gjort honom till en röd.

Det hade även den ryska nationalismen gjort. Polens invasion av Ukraina var den andra avgörande faktorn bakom Brusilovs övergång till de röda. Polen hade sedan delningen på 1700-talet levat i skuggan av tre stora imperier i Östeuropa. Men så plötsligt hade Versaillesfördraget lett till att Polen blivit självständigt med en hel del nytt territorium som gåva som de segerrika västmakterna gav det som en buffert mellan Tyskland och Ryssland. Ofta behövs det inte mycket för att en nation som tidigare varit offer ska börja bete sig aggressivt och så fort Polen blivit självständigt började det att stoltsera med egna stormaktsdrömmar. Marskalk Pilsudski, Polens stats- och arméchef, talade om att återskapa det ”historiska Polen” som en gång sträckt sig från Östersjön till Svarta havet. Han lovade att återta dess östra gränsområden – det ”Litauen” som Mickiewicz och andra polska patrioter dyrkat så mycket på 1800-talet – som gått förlorade till Ryssland under delningarna. Det var etniskt blandade regioner – polska och judiska städer som Lvov, gamla polska jordägare och ukrainska och belarusiska bönder som både Ryssland och Polen gjorde anspråk på. När tyskarna drog sig tillbaka tågade polska trupper in i gränsområdena. Pilsudski ledde erövringen av Wilno i april 1919. Under sommaren fortsatte polackerna att rycka fram i Belarus och västra Ukraina och erövrade Minsk och Lvov. Striderna upphörde ett tag under vintern medan polackerna och ryssar tvistade om gränserna. Men på våren 1920 strandade förhandlingarna då polackerna inledde en ny offensiv. De underhölls rikligt av de Allierade och efter att han undertecknat en pakt med Petljura

kunde bli arresterad av Dzerzjinskij”. Brusilov etablerade senare ett speciellt kontor för att få officerarna frigivna – och det ledde till att flera hundra av dem frigavs. (RGVIA, f 162, op. 2, d. 18)

¹ Arbatov, ”Jekaterinoslav”, s. 113; GARF, f. 5972, op. 1, d. 101; op. 3, d. 170, 1. 3-4; RGVA, f. 33987, op. 1, d. 278; RGVIA, f. 162, op. 2, d. 18.

² B A Brusilov Samling, Manuskript ”Gazeta ’Dni’”, 42; RGVIA, f. 162, op. 2, d. 18; Grondijs, *La Guerre*, s. 265.

³ GARF, f. 5972, op. 1, d. 226, 1. s. 208-10.

ledde Pilsudski en kombinerad styrka av polska och ukrainska nationalister i en äventyrlig framryckning mot Kiev, som bolsjevikerna hade ett osäkert grepp om. Det var ett desperat försök att förvandla Ukraina till en polsk satellit. Rötterna till detta äventyr hade sitt ursprung i den gångna vintern då Petljura efter att ha tvingats bort från Ukraina av de röda etablerat sig i Warszawa och ingått en pakt med Pilsudski. Den överenskommelsen gick ut på att ukrainska nationalister skulle hjälpa polackerna att åter invadera Ukraina och så snart som de väl fått makten i Kiev skulle västra Ukraina bli polskt. I själva verket var det ett polskt Brest-Litovsk. Polackerna ryckte snabbt fram mot Kiev medan de röda, som också hade att göra med de vita i söder, hamnade i upplösningstillstånd. Den 6 maj tågade polackerna in i Kiev utan att möta något större motstånd. Det var mindre en invasion än en parad. Kievs invånare betraktade med uppenbar likgiltighet hur de nya härskarna tågade in i staden. Det var trots allt bara den elfte gången som Kiev ockuperats sedan 1917 – och inte den sista heller.*

För ryska patrioter som Brusilov var polackernas erövring av Kiev inget mindre än en nationell katastrof. Detta var inte vilken stad som helst, utan födelseplatsen för rysk civilisation. Det är otänkbart att Ukraina, ”Lillryssland”, skulle vara något annat än ortodoxt. Brusilovs förfäder på 1700-talet hade gett sina liv till försvar av Ukraina mot polackerna och det hade lett till att ätten Brusilov fått stora jordegendomar där. Efter att ha ägnat kriget och offrat miljontals ryssars liv i att försvara västra Ukraina mot österrikarna hade Brusilov inga planer på att låta polackerna få ta över utan strid. Han ansåg det som oförlåtligt att Wrangel i denna stund skulle attackera Ryssland, i synnerhet som de vita uppenbart samordnat attacken med polackerna. De vita satte sina egna klassintressen över det ryska imperiets – vilket Brusilov vägrade göra. Den 1 maj skrev han till N I Rattel, generalmajor i tsarens armé och nu Trotskij's stabschef och erbjöd sig att hjälpa de röda mot polackerna. ”Det förefaller mig”, skrev han, ”som om det viktigaste nu är att skapa en stämning av folklig patriotism.” Som han såg det kunde kriget mot Polen bara vinnas ”under Rysslands nationella fana”, för bara så kunde hela det ryska folket enas.

Kommunismen är fullständigt obegriplig för de miljontals knappt läskunniga bönderna och det är tveksamt om de kommer att kämpa för den. Om kristenheten inte klarade av att ena folket på tvåtusen år hur ska då kommunismen kunna hoppas på att göra det när de flesta för tre år sedan inte ens hört talas om den? Bara idén om Ryssland förmår det.⁴

Trotskij insåg genast propagandavärdet av att Brusilov anslöt sig till de röda. Följande dag tillkännagav han att generalen utsetts till ordförande för en specialkonferens med befäl över västfronten.** Det publicerades i *Pravda* den 7 maj med den alltmer främlingsfientliga ton som började skymta i bolsjevikernas retorik. Det manade alla patrioter att ansluta sig till armén och ”försvara fosterlandet” mot de ”polska angriparna”, som var ute efter att ”slita från oss mark som alltid tillhört ryssarna”. Trotskij påstod att polackerna drevs av ”hat mot Ryssland och ryssarna”. Röda arméns tidning *Voенноje delo* publicerade en främlingsfientlig artikel (som den senare bestraffades för) där ”polackernas medfödda jesuitiska läggning” ställdes mot ”den storryska rasens hederliga och öppna sinnelag”. Radek betecknade hela inbördeskriget som ”en nationell befrielsekamp mot utländsk invasion”. De röda, skrev han, ”försvarade Moder Ryssland” mot de vitas och de allierades planer på att ”göra det till en koloni” åt väst. ”Sovjet-Ryssland”, skrev han avslut-

* De tolv maktskiftena i Kiev var följande: (1) 3 mars-9 nov 1917: Provisoriska regeringen; (2) 9 nov 1917-9 feb 1918: Ukrainas nationella republik (UNR); (3) 9-29 feb 1918: Första Ukrainska sovjetrepubliken; (4) 1 mars 1918: ockupation av UNR:s trupper; (5) 2 mars-12 dec 1918: Tysk ockupation; (6) 14 dec 1918-4 feb 1919: UNR:s direktorat; (7) 5 feb-29 aug 1919: Andra Ukrainska sovjetrepubliken; (8) 30 aug 1919: ockuperat av styrkor från UNR:s direktorat; (9) 31 aug-15 dec 1919: ockupation av vita styrkor; (10) 15 dec 1919-5 maj 1920: Tredje Ukrainska sovjetrepubliken; (11) 6 maj-11 juni 1920: Polsk ockupation; (12) 2 juni 1920 – sista Ukrainska sovjetrepubliken.

⁴ RGVA, f. 162, op. 2, d. 18; RGVA, f. 33988, op. 1, d. 267, 1, 1-2.

** Förutom Brusilov deltog också två av hans närmaste vänner från den tsaristiska armén i konferensen, generalerna [Vladislav] Klembovskij och [Andrej] Zajontjkovskij, plus hans gamle bundsförvant Polivanov, f d krigsminister.

ningsvis som en varning till de nyligen självständiga staterna, ”siktade på att återförena all rysk mark och försvara Ryssland mot kolonial utsugning”.⁵ Den gamla imperialismen var tillbaka.

Bolsjevikerna häpnade över hur framgångsrik deras egen patriotiska propaganda var. De insåg den väldiga potentialen i rysk nationalism som metod för folklig mobilisering. En potential som Stalin senare insåg. Bara några veckor efter utnämningen av Brusilov hade 14 000 officerare anslutit sig till Röda armén för att strida mot polackerna, tusentals civila hade anmält sig som frivilliga för att hjälpa till med kriget och drygt 100 000 desertörer hade återvänt till Röda armén på västfronten. Stora patriotiska demonstrationer ägde rum med bilder av Pilsudski och Curzon som demonstranterna sedan satte eld på. ”Vi hade aldrig trott att Ryssland hade så många patrioter”, medgav Zinovjev.⁶

Men faktum var att de patriotiska känslor som fått Brusilov att ansluta sig till de röda var något som delades av många ur det gamla Ryssland. Nationalbolsjevism, som deras trosuppfattning senare kom att kallas, manade den patriotiska intelligentian att samlas kring Sovjetstaten nu när den segrat i inbördeskriget, för att återskapa ett Storryssland. Det var ett eko av *Vechis* uppmaningar att ge upp motståndet mot tsarregimen efter 1905 års revolution – och detta återspeglades i titeln på nationalbolsjevikernas tidskrift, *Smena vech* (Landmärkenas förändring), vars första nummer i november 1921, hyllade Brusilov.* Nikolaj Ustrjalov, den mest kände företrädaren för nationalbolsjevismen var en *kadet* på högerkanten och propagandist för Koltjaks regim innan han 1920 hoppade över till de röda på grund av att de segrat i inbördeskriget genom stödet från det ryska folket och att deras revolution kunde omdirigeras mot nationella mål. ”Sovjetsystemets intressen kommer oundvikligen att sammanfalla med Rysslands nationella intressen”, skrev han 1920. ”Händelsernas logik kommer att få bolsjevikerna att gå från jakobinism till napoleonism.” Om tillräckligt många patrioter anslöt sig till de röda skulle sovjetregimen komma att russifieras, ansåg Ustrjalov. Den skulle bli vit inifrån. Ustrjalov förhärjade bolsjevikerna av främst två skäl: på grund av vad han (och många andra intellektuella som Blok och Skyterna) såg som deras asiatiska slavofili, som enade öst mot väst, och på grund av att de ville återskapa en stark rysk stat. Han ansåg bolsjevikernas diktatur vara det nödvändiga botemedlet mot den anarki som förhärjat landet sedan 1917. Han uppmanade bolsjevikerna att återskapa det ryska imperiet (och krossa alla dessa ”pygméstater”) och hävda dess ställning globalt. Den sortens stämningar var utbredda inom intelligentian. På sätt och vis var nationalbolsjevismen den verkliga segraren i inbördeskriget. ”Vi förlorade men vi vann”, skrev högermannen Sjulgin 1920. ”Bolsjevikerna besegrade oss men de höjde det enade Rysslands fana.” Det handlade inte bara om högern, även om de gamla imperialisterna var bland de första att samlas bakom den röda fanan för ett Storryssland. Även för vänstern var steget kort från dyrkan av ”folket” och dess förmåga att förgöra det gamla till att se bolsjevikregimen som resultatet av den ”nationella revolutionen” och enda sättet att få Ryssland att resa sig igen. Det var den sortens logik som fick många socialister att ansluta sig till bolsjevikerna efter inbördeskriget. Till och med Gorkij sveptes med av den patriotiska vågen. I ett brev till H G Wells i maj 1920 retade han sig på att London *Times* reporter hade påstått sig hitta ett människofinger i soppan på en restaurang i Petrograd. ”Tro mig”, mullrade han med nationell stolthet, ”jag är inte omedveten om de negativa aspekter som kriget och

⁵ GARF, f. 5972, op. 3, d. 170, 1, I; Trotsky, *How the Revolution Armed* [HRA], 3: 158 [MIA: [Trotsky' Military Writings, Volume 3](#)], Figes syftar förmodligen på intervjun [The Polish Front](#) från maj 1920]; *Pravda*, 11-12 maj 1920.

⁶ GATO, f. 1832, op. 1, d. 834, 1, 9; Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*, Oxford 1989, s. 95-96; Arbatov, ”Jekaterinoslav”, s. 113.

* *Vechi* (ry. Вехи) var en samling uppsatser som publicerades i Ryssland 1909 som kom ut i 5 upplagor och med över 200 repliker under 2 år! Mer om detta, se (eng. Wikipedia): [Vekhi](#).

Lenin kommenterar utförligt *Smena vech*-anhängarna i verksamhetsberättelsen vid [RKP\(b\):s elfte kongress den 27 mars-2 april 1922](#). Efter Sovjetunionens sammanbrott i början av 1990-talet uppstod på nytt nationalbolsjevikiska organisationer som fick en del uppmärksamhet, se t ex (svenska Wikipedia): [Nationalbolsjevikiska partiet](#). – Red.

revolutionen fört med sig, men jag ser också ett stort uppvaknande av kreativ kraft hos de ryska massorna.”⁷

Vågen av patriotism påverkade utan tvekan delvis bolsjevikernas beslut att förvandla försvarskriget mot Polen till ett offensivt. Efter att ha drivit ut polackerna från Kiev i mitten av juli korsade de röda den Curzonlinje som de Allierade gjort till gräns mellan Polen och Ryssland – och fortsatte därefter att rycka fram mot Warszawa. Eftersom detta inte skulle bli sista gången Röda armén fortsatte över den ryska gränsen och in i Europa – det skedde igen 1945 – är det av vikt, inte minst för vår förståelse av kalla kriget, att tränga djupare bakom bolsjevikernas motiv för denna mot-offensiv mot Polen. En del historiker som Norman Davies och Richard Pipes har satsat sitt vetenskapliga anseende på argumentet att om Warszawa fallit i händerna på Röda armén skulle Lenin ha gett order om att fortsätta mot Berlin som en förberedelse för en allmän attack mot Västeuropa.⁸

Det stämmer, vilket både Pipes och Davies har hävdad, att bolsjevikerna såg invasionen av Polen som en tänkbar katalysator av revolutionen inte bara i Polen utan i hela Europa. På väg mot Warszawa med Röda armén fanns en provisorisk polsk revolutionär kommitté under Dzerzjinskij, som var tänkt att överlämna makten till kommunisterna så fort man nått den polska huvudstaden. Detta var höjdpunkten i bolsjevikisk optimism om möjligheten att exportera kommunismen. Deras förväntningar hade ökat genom Spartakist-upproret i Berlin och de kortvariga sovjetrepublikerna i Ungern och Bayern 1919. När Komintern bildades den våren hade Zinovjev förutspått att hela Europa skulle vara kommunistiskt inom ett år. Senare skulle han medge att det funnits en tid då ”vi trodde att det bara återstod några dagar eller rent av timmar till den oundvikliga revolutionära resningen”. Sommaren 1920 hade Komintern stärkt sitt inflytande i alla europeiska huvudstäder. Det gick knappast en månad utan att någon delegation av västliga socialister anlände till Ryssland för att inspektera och rapportera om det Stora experimentet. Moskva hade förvandlats till en stor Potemkinkuliss med glada arbetare och där dessa godtrogna utländska dignitärer bjöds på frikostiga banketter för att sedan återvända hem fyllda av beröm. Kominterns andra kongress, som ägde rum i Moskva mitt under framryckningen mot Warszawa, syftade till att skapa ett enda europeiskt kommunistiskt parti under Moskvas vägledning. Stämningen var förväntansfull på kongressen. Dag för dag kunde delegaterna följa Röda arméns rörelser på en stor karta som hängde i kongress-lokalen. Lenin, som insisterat på invasionen av Polen mot både Trotskij och Stalin, var övertygad om att den europeiska revolutionen stod för dörren. I hans dogmatiska marxistiska ögon var det oundvikligt att alla länder gick mot sitt eget Oktober. Kappkuppen i mars 1920 var en ”tysk Kornilov-historia”, Estland ”upplevde sin Kerenskij-period” medan Storbritannien med sina aktionsråd var inne i ”sin period av dubbelmakt”.⁹

Utan tvivel var Lenins krav på att alla andra länder skulle följa den ryska vägen symptomatiskt för en allmän bolsjevikisk härskarmentalitet. Det var denna blandning av rysk nationalism och kommunistisk internationalism som senare skulle prägla hela den dogmatiska tonen i sovjetisk utrikespolitik. Bolsjevikerna skröt om att Ryssland gick i främsta ledet när det gällde att göra revolution och utgick från att alla utländska kommunister skulle fås att rätta sig efter Moskvas linje. Det var förvisso kärnfrågan på Kominterns kongress och de ”21 villkoren” för medlemskap i den nya Internationalen. Komintern var ett bolsjevikiskt imperium.

Men steget är långt till att hävda att Lenin tänkte påtvinga västliga länder sin revolution med bajonetter. Det handlade inte om vilja – hade det varit möjligt för Röda armén att ta Berlin eller ens

⁷ Agursky, M, *Third Rome: National Bolshevism in the USSR*, Boulder, 1987, s. 185; Burbank, *Intelligentia and Revolution: Russian Views of Bolshevism, 1917-1922*, Oxford, 1986, s. 219-25; Ustrjalov, *V bor'be*, s. 13; Gorkij, *Perepiska A M Gor'kogo s Zarubezjnymi*, s. 67.

⁸ Davies, N, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-1920*, London, 1972, s. 187; Pipes R, *Russia under the Bolshevik Regime, 1919-1924*, London, 1994, s. 182.

⁹ *Kommunistitjeskij internatsional'*, 1 maj 1919; Zinovjev, *Sotjinenija* 15, s. 281; Carr, [Ryska revolutionen 1917-1923, del 3](#), kapitel 25 ”Revolution över Europa”.

Budapest kunde Lenin mycket väl ha gett order om det – utan snarare om praktiska omständigheter. Bolsjevikerna var smärtsamt medvetna om att deras egen bondearmé, och än mer deras utmattade ekonomi, inte klarade av någon vinteroffensiv, framför allt inte på utländsk mark. Därför var de så snabba att sluta fred med Polen på hösten 1920, trots att det kostade dem ett territoriellt förfäste i Galizien som, för att tala med Lenin, kunde ha ”öppnat raka spåret för revolutionen ... till Tjeckoslovakien och Ungern”. Varför gjorde de sig då mödan att invadera Polen över huvud taget? Ett nyligen publicerat anförande av Lenin på nionde partikonferensen i september 1920 ger det mest övertygande svaret hittills. Där framgår att offensiven mot Warszawa inte alls var tänkt som inledningen till en invasion av väst – som Richard Pipes påstår – utan tvärtom ett sätt att hindra väst från att invadera Ryssland. Lenin ansåg att västmakterna byggt upp Pilsudskis Polen som ett vapen mot Sovjetryssland. Enligt hans uppfattning passade ett välrustat Polen ihop med en allmän plan hos de allierade att inringa Ryssland med fientliga makter: Warszawa, Washington och Wrangel hängde ihop. Med invasionen av Polen, den centrala pelaren i Versaillesfördraget, siktade Lenin på att ”skaka om” det västliga systemet. Ett sovjetiserat Polen skulle öka risken för att revolutionen spreds till väst, åtminstone var det vad han trodde. Detta var ett sätt att hävda den egna nationen, en varning till kapitalistländerna att Ryssland inte längre tänkte låta sig ”styckas upp” av dem och tänkte kämpa när det attackerades. Det var en politisk offensiv mot västliga huvudstäder, en deklaration om ”internationellt inbördeskrig”, men inte början till någon invasion av Europa. Givetvis går det inte att bortse från att Lenins anförande hölls omedelbart efter Röda arméns nederlag vid Warszawa: det fanns därför starka motiv för att hålla modet uppe och stärka partiets moral genom att göra gällande att de politiska målen med offensiven ändå var uppnådda. Men tills nya belägg visat motsatsen förblir detta den mest övertygande förklaringen till bolsjevikernas planer i Polen.¹⁰

Lärdomarna av de rödas nederlag i Polen var något ytterst plågsamt för bolsjevikerna. Det hade förvisso gjorts militära misstag. Tuchatjevskijs västarmé hade rusat på mot Warszawa, underskattat polackernas beslutsamhet att försvara sin huvudstad och skurit av de egna truppers underhållslinjer. Sydvästarmén hade inte klarat av att understödja dem utan fortsatt sin framryckning i motsatt riktning mot Lvov, som Stalin verkade vilja inta till varje pris. Följden blev att Tuchatjevskijs södra flank blottades och gav Pilsudski möjlighet till en motoffensiv och driva tillbaka de röda in i Ryssland, där fronten stabiliserades med den första snön i oktober. Men roten till nederlaget var politiskt: de polska arbetarna hade inte rest sig till stöd för den framryckande Röda armén utan i stället slutit upp bakom Pilsudski. Nationalismen hade visat sig vara starkare än internationell kommunism. Lenin medgav snabbt sitt misstag. ”Polen var inte redo för en social revolution”, sade han på partikonferensen i september. ”Vi stod inför en nationalistisk resning av småborgerliga element [med vilket han menade att arbetarna och bönderna ännu inte var mogna för bolsjevismen] och vår framryckning fick dem att oroa sig för nationens överlevnad.” Lenin hade förresten insett att samma gällde övriga Europa. Att försöka införa kommunism utifrån skulle bara göra potentiella supportrar till nationalister.¹¹

Nederlaget i Polen gjorde att bolsjevikerna till slut gav upp sina fantasier om en europeisk revolution. Fördraget i Riga, undertecknat med Polen i mars 1921, innebar början till en ny era av fredlig samexistens mellan Ryssland och väst. Moskva erkände ett utvidgat Polen – och därmed underförstått också Versaillesfördraget – genom att överlåta en stor del av Belarus [Vitryssland] till det. Handeln med Storbritannien återupptogs samma månad. Ingen i väst tog längre hotet om en sovjetisk invasion på allvar. Katastrofen i Polen hade tydligt visat att den ryska bondearmén inte var stark nog att genomföra någon offensiv ens mot de mindre västmakterna. För bolsjevikerna var lärdomen enkel: bästa sättet att exportera kommunismen låg österut.

Asienstrategin hade först föreslagits av Trotskij i ett hemligt memorandum redan i augusti 1919:

Det råder inga tvivel om att vår Röda armé utgör en betydligt starkare kraft i den asiatiska arenan av världspolitiken än i den europeiska. Det öppnar en klar möjlighet för oss att inte bara avvakta utveck-

¹⁰ *Istoritjeskij arkiv*, 1, 1992, sid. 12-30.

¹¹ *Ibid.*, s. 16-1

lingen i Europa, utan att bedriva aktivitet på den asiatiska arenan. Vägen till Indien kan i nuvarande läge visa sig mer överkomlig och kortare för oss än vägen till ett Sovjetungern ... Vägen till Paris och London går via städerna i Afghanistan, Punjab och Bengalen.¹²

Sommaren 1920 hade en dubbel politik utformats: revolutionär agitation i öster kombinerad med stöd till nationella befrielseörelser, även av ”borgerlig” karaktär, mot västlig imperialism. Samtidigt som bolsjevikerna slöt fred med britterna i väst ägnade de sig åt ett oförklarat krig med dem i öst. De stödde de afghanska rebellerna och undergrävde det brittiska protektoratet i norra Persien. Det finns till och med tecken på att Lenin försökte skapa en armé av centralasiatiska stammar och få dem att invadera Indien via Afghanistan.¹³

Kongressen för folken i öster ägde rum i Baku i september 1920 och var det första försöket att sprida kommunismen till Asien. Det blev också det sista. Otvivelaktigt berodde det mycket på det kaos som rådde under kongressen. Nittonhundra delegater från dussintals länder så långt borta som Turkiet och Japan var samlade och det tog evigheter och en hel del allmänt strul att få talen översätta till alla språk. En del delegater hade tveksamma mandat: bland dem fanns olika khaner och beks som visade sig vara handelsmän som ägnade kongressen åt att sälja mattor på marknaderna i Baku. Förutom delegaterna fick kongressen hundratals stöduttalanden från städer och byar runt om i Asien. Ett av dem tillkännagav slakt av hundra får och nötkreatur som hyllning till folkens befrielse och begärde hjälp av kongressen för att transportera dem till Baku. Kort sagt var detta ett pittoreskt skådespel, ”ett Party” som H G Wells, som varit på plats, uttryckte det, ”men som ett möte för asiatiska proletärer var det löjeväckande”. Delegaterna iförda i sina nationella dräkter tågade i procession genom Baku. Bilder av Lloyd George, Millerand och Wilson brändes. Talarna uttalade sitt orubbliga hat mot brittisk imperialism medan Zinovjev lät Polen falla i glömska och utropade att ”den verkliga revolutionen kommer att flamma upp först när de 800 miljoner som lever i Asien sluter upp på vår sidas”.¹⁴ Men när det gäller inflytandet i Asien blev kongressen närmast resultatlös.

* * *

Bolsjevikernas stöd för nationella befrielseörelser i det brittiska imperiet kontrasterade kraftigt mot deras motstånd mot dem i de forna ryska kolonierna. Lenin hade alltid planerat att återställa det ryska imperiets grundläggande geografiska ramverk. Hans eftergifter till nationellt självbestämmande i 1911 års program var enbart taktiska. Han ansåg att nationalismen kunde användas för att krossa den tsaristiska staten och att icke-ryssarna därefter, efter en lämplig mellanakt av ”borgerligt nationellt styre”, skulle ansluta sig till Ryssland i en socialistisk federation. Vad han avsåg med det är en annan historia. Menade Lenin allvar i sina offentliga uttalanden om stöd till en fri federation av suveräna republiker, underförstått där envar hade rätt att avskiljas, eller planerade han, med våld om nödvändigt, att få ytterområdena att ansluta sig till en rysk enhetsstat? I sin privata korrespondens uttalade sig Lenin förvisso cyniskt om tanken på en lös konfederation. Exempelvis skrev han 1913 till Gorkij att ”den österrikiska sortens vederstygglighet” inte skulle få inträffa i Ryssland. ”Vi kommer inte att tillåta det. Det finns mer storryssar här. Med arbetarna på vår sida kommer vi inte att tillåta någon form av ’österrikisk anda’.”¹⁵

Under inbördeskriget hamnade den frågan i skymundan. De röda erövrade ytterområdena, drev bort de vita och införde samma former av centraliserad kontroll som rådde i Ryssland i övrigt via partiet och Röda armén. Det kan ses som en medveten strategi att återskapa imperiet under kommunistisk kontroll: det fanns säkert tillräckligt med ryska chauvinister i de nya institutionerna för att understödja en sådan plan. Men i många avseenden var erövringen av ytterområdena mycket mer avhängig lokala förhållanden. 1920 hade Lenin kommit till insikten om att erövringen i sig inte räckte för att kontrollera de icke ryska områdena – i varje fall om man ville undvika ständigt motstånd från

¹² Memorandum från Trotskij till RKP:s CK 5 augusti 1919. Återges i *Trotsky Papers* 1: s. 623, 625

¹³ Agabekov, G. *OGPU, The Russian Secret Terror*, New York, 1931, s. 16.

¹⁴ Wells, *Russia in the Shadows*, London, 1920, sid. 99; *Congress of the Peoples of the East*, sid. 34.

¹⁵ Lenin, [Collected Works, vol. 35](#), s. 83-85 (Brev till Maxim Gorkij, februari 1913).

den inhemska befolkningen. En effektiv maktutövning krävde rekrytering av ledare som kunde tala det inhemska språket och förse regimen med en nationell polityr. Då den inhemska befolkningen främst fanns i byarna, och regimen i städerna, krävdes också en mjukare inställning till bönderna. I den bemärkelsen var den Nya Ekonomiska Politiken (NEP) nära kopplad till processen med uppbygget av staten i de icke ryska områdena. På tionde partikongressen i mars 1921, som också införde NEP, antogs också en resolution som manade partiet att främja nationella kulturer. *Korenizatsija* (anpassning till det inhemska) blev en viktig del av bolsjevikernas politik på 1920-talet. Inhemska språk infördes i skolor, bokutgivning och förvaltning. Skolor och gymnasier fick snabbt i uppgift att utbilda en inhemsk elit. Bondpojkar från ursprungsbefolkningen blev tjänstemän i städerna, något som hittills varit förbehållet ryssar. I varje fall på det kulturella området var Sovjetregimen i färd med att fortsätta det nationsbyggande och den modernisering som nationalisterna stått för före 1917. Kulturell och ekonomisk frihet bidrog till att lugna bönderna lokalt och det som återstod av den nationalistiska intelligentian stod utan folklig bas.

I Ukraina hade den nationalistiska rörelsen redan kollapsat vid den tidpunkt då bolsjevikerna inledde sin tredje och sista invasion på hösten 1919. De militära skiftningarna 1917-20, då Ukraina hade tio olika regimer, var knappast något som gynnade nationell enhet. Två korta avbrott med nationalistiskt styre i Kiev – Radan från mars 1917 till februari 1918 och Direktoratet från december 1918 till februari 1919 – räckte inte för att ingjuta ett nationellt medvetande hos de ukrainska bönderna, som till stor del avskurna från och fientligt inställda till städerna. Fram till slutet av 1800-talet hade tanken på en självständig ukrainsk stat i huvudsak funnits i Sjevtjenkos poesi och kosackernas legender. Med undantag för västra Ukraina, där jordägarna främst var polacker, trängde intelligentians nationalism inte ut till massan av bönder. Böndernas starka koppling till idén om den självständiga byn gjorde dem fientligt inställda till tanken på en nationalstat. Under 1917 hade de socialistiska partierna i *Radan* emellertid byggt upp en massbas av väljarstöd genom att koppla tanken på nationellt oberoende till byautonomi och jordreform till gagn för bönderna. De lyckades översätta det abstrakta begreppet nation till sociala termer som var konkreta för bönderna. Men de utlovade jordreformerna blev aldrig av. *Radan* och *Direktoratet* var politiskt paralyserade av de växande inre motsättningarna mellan nationalister som Petljura, som satte den nationella kampen före sociala reformer, och sådana som Vynnytjenko, som satte sociala förändringar främst. Uran jordreform såg bönderna inte någon anledning att kämpa för ett självständigt Ukraina. Varken *Radan* eller *Direktoratet* förmådde mobilisera någon verklig nationell kraft mot de rödas och vitas invasioner. Till och med Petljura blev tvungen att flytta sin sk nationella armé till polsk mark.

Den ukrainska nationella rörelsens ledning i städerna var således avskuren från sin lantliga bas. Det som återstod var en lokal bondenationalism med fokus på den autonoma byn och som fortsatte att dominera i Ukraina, vilket fram till början av 1920-talet omöjliggjorde så gott som alla försök att styra från städerna. Småbrukarnas nationalism framgick i den sk *atamansjina*, Machnos lokala bondeligor, Grigorjev och otaliga andra krigsherrar, som påstod sig försvara den fria ukrainska byn mot både vita och röda; vidare i landsbygdens ekonomiska krig mot städerna, som bönderna betraktade som "utbölingar" och som centrum för en fientlig stat, samt i pogromer mot judar som yttre symboler för denna främmande prägel. Den framgick också i masstödet till borotbistpartiet, bildat av vänstersocialistrevolutionärer i Ukraina, som betonade kulturell nationalism som en form av byautonomi, ett sätt att ena och stärka bönderna i den revolutionära kampen mot den russifierade borgerligheten i städerna.

Det var denna bondenationalism som gjorde tillvaron så besvärlig för bolsjevikerna under deras första båda försök att erövra Ukraina (under första kvartalet 1918 och första halvåret 1919). Med enbart arbetarna och armén på sin sida fick de nöja sig med att härska genom terror. Särskilt våldsamt var den andra av dessa båda röda regimer. Bulgakov fångade i slutet av *Det vita gardet* dess förfärliga makt i sin bild av det enorma röda pansartaget i skogen utanför Kiev. Det är ett bra exempel på att emellanåt bara en författare kan skildra inbördeskrigets verklighet:

I Darnitsa stod ett pansartåg på spår tre. Vagnsplattformarna var inkapslade i grått pansar ända ner till hjulen. Loket tornade upp sig som en svart oformlig stenbumling ur vars mage en brinnande duk vällde ut och lade sig över rälsen. och från sidan verkade det som om lokets buk var fullproppad med glödande kol. Loket gav ifrån sig svaga, ilskna väsningar, någonting sipprade ut genom dess sidoväggar, det grova trynet plirade tyst ut i skogarna kring Dnjepr, från plattformen längst bak pekade ett tjockt kanonrör med munkorg upp mot den blåsvarta himlen och framåt mot korset i natten kanske tolv verst därifrån.

Den andra invasionen av Ukraina skedde med största säkerhet på Stalins personliga order men utan Lenins vetskap eller godkännande. Den leddes av en grupp bolsjeviker som var fast beslutna att ta tillbaka Ukraina under Moskvas välde. Många av dem var ryssar från Ukraina som delvis valt bolsjevismen som ett sätt att identifiera sig med Ryssland självt. Georgij Pjatakov, som ledde invasionen och skulle komma att leda bolsjevikregimen i Ukraina, var typisk för denna maktlystna sovjetiska elit. Hans far hade varit en rysk industriägare i Ukraina och det kunde därmed sägas att en viss arrogans gentemot bönderna från städernas ryssar var medfödd hos honom. Som många ledande bolsjeviker vid sydfronten – Vorosjilov, Kaganovitj och Ordzjonikidze exempelvis – var Pjatakov nära lierad med Stalin. Den extrema centralism han påtvingade Ukraina var en tunn fernissa på hans egen storryska chauvinism. Under den röda terrorn 1919 fängslades hundratals ur den nationella intelligentsian i Ukraina. ”Borgerlig egendom” skickades i tåglast efter tåglast till Moskva. Nästan alla bolsjeviker på plats i Ukraina var ryssar som styrde landet som kolonialherrar. Bönderna i Ukraina utsattes för de värsta överdrifterna i bolsjevikernas program för tvångsindrivningar. Kollektivjordbruken och *kombedyj*, som bägge klart misslyckats också i Ryssland, infördes med våld i Ukraina – trots att traditionen med privat och ärvd egendom var mycket djupare rotad bland bönderna i Ukraina än i Ryssland.¹⁶

Följden blev en våg av bondeuppror över hela Ukraina mot bolsjevikregimen, av dem var Machnos bara det största. Lenin var rasande: Pjatakovs okänsliga agerande hade underminerat de rödas kontroll av Ukraina och öppnat dörrarna för de vita. På hösten 1919, när de röda åter svepte söderut genom Ukraina, krävde Lenin att hans kamrater den här gången skulle vara mer uppmärksamma på de nationella stämningarna. ”Federalisterna” bland de ukrainska bolsjevikerna hade krävt det ett tag och nu fick de gehör bland en del ledande bolsjeviker som Ordzjonikidze. På åttonde partikonferensen gick han för första gången till attack på ”den primitiva ryska chauvinism” som vissa bolsjeviker stod för. Resolutionen om den ukrainska frågan erkände styrkan i nationella känslor, även om det också talades om ”efterblivna massor”. Den manade till användning av ukrainska språket i alla sovjetiska institutioner och ett närmande till de ukrainska byarna.¹⁷

I mars 1920, som ett första steg i den riktningen, fick borotbisterna till sist bli medlemmar av bolsjevikpartiet i Ukraina. Precis som den tidigare alliansen med vänstersocialistrevolutionärerna i Ryssland var detta en stor politisk framgång för bolsjevikerna: det splittrade det största konkurrerande partiet i Ukraina och gav dem tillgång till byarna. Borotbisterna var det enda partiet i Ukraina med verkligt stöd av bönderna. Under kampanjerna mot Hetmanatet, Petljura och Denikin hade de röda förlitat sig på dem för att organisera bondepartisaner. Borotbisterna förenade en syntes av kulturell nationalism, bondsocialism och en decentraliserad sovjetisk federal struktur. De var de sanna arvtagarna till den bondenationalism som stått bakom revolutionen i Ukraina 1917 och 1918. När Direktoratet i Ukraina upphört att luta sig mot ett socialistiskt program hade huvuddelen av borotbisterna (cirka 4 000 av 5 000) anslutit sig till bolsjevikerna. De hoppades kunna påverka och moderera bolsjevikernas kommunism och få dem mer medvetna om de ukrainska böndernas nationella kultur.¹⁸ Än en gång var det nationalismen som fick dessa motståndare till bolsjevismen att bli röda.

Även om borotbisterna på lång sikt misslyckades uppnådde de ändå ett decennium av relativ kulturell autonomi för Ukraina på 1920-talet. Nationella stämningar som besegrats i form av den

¹⁶ Bulgakov, *Det vita gardet*, Modernista förlag, sid. 330-31 (övers. Lars Erik Blomkvist); Graziosi A, *GL Piatakov (1890-1937), A Mirror of Soviet History*, Harvard Ukrainian Studies, 14, 1990.

¹⁷ Ordzjonikidze, *Stat' i i rechi*, 1, sid. 106-07; *Resolution and Decision of the Communist Party*, 2, s. 102.

¹⁸ Maistrenko I, *Borbotism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism*, New York, 1954, s. 191.

ukrainska nationella rörelsen, återuppstod inom det ukrainska bolsjevikpartiet och statsapparaten. Båda togs långsamt över av ukrainare fast beslutna att försvara sin republiks autonoma rättigheter. Här har vi således en annan form av ”national-bolsjevism”. På sätt och vis en föregångare till Titos nationalistiska rörelse i Jugoslavien mot stalinistisk super-centralism. Som i Ryssland rekryterades större delen av den nya eliten i Ukraina bland läskunniga bondsöner som mobiliserats under krig och revolution och som var angelägna om framsteg och att klättra uppåt socialt. Följden blev snabb ukrainisering av ukrainska städer, som före revolutionen dominerats av ryssarna. Mellan 1923 och 1926 ökade andelen ukrainare i Kiev från 27 procent till 42 procent. Nära förknippat med detta var att den ukrainska kulturen upplevde en blomstringsperiod under 1920-talet, framför allt från 1924 då Olexander Sjumskij, den tidigare ledaren för borotbisterna fick ansvaret för de kulturella frågorna i republiken. Ukrainska språket, som de tsaristiska härskarna avfärdat som en lantlig dialekt, erkändes nu som ett viktigt redskap för att nå ut med propagandan på landsbygden och för skapande av en inhemsk elit. Under 1920-talet utvidgades detta till skolor och ämbetsverk, gatunamn och affärsskyltar, sovjetiska dokument, partikongresser, tidningar och tidskrifter. På 1920-talet lärde sig fler ukrainska barn att läsa sitt modersmål än under hela 1800-talet.¹⁹ Den nya imperiestaten hade kanske krossat nationalisternas hopp om ett självständigt Ukraina men den ukrainska nationen hade i varje fall fått en kulturell bas.

I muslimska områden var det samma mönster – militär erövring av de röda följt av främjandet av nationella kulturer – ännu mer utpräglad. I själva verket handlade det mer om att bolsjevikerna där det före 1917 bara funnits stamenheter *skapade nya nationer* snarare än att främja de existerande nationella kulturerna.

I Basjkir- och Tatarregionerna bildades nya republiker allt eftersom röda armén avancerade och drev undan Koltjak. Moskva motsatte sig planerna på en pan-muslimsk intelligentsia i Basjkir-Tatarstaten och utnyttjade hänsynslöst de etniska skillnaderna mellan de båda regionerna. I allians med Validov, den militäre ledaren för herdefolken i Basjkir, bildade Röda armén i mars 1919 den autonoma republiken Basjkir. Huvuddelen av befolkningen var tatarer. Validov och hans trupper hade hoppat av från de vita i början av striderna på östfronten. Han trodde att de röda, i motsats till Koltjak, skulle ge basjkirerna självständighet och rätten att förvisa ryska bosättare. Men så fort erövringen av Ural var fullbordad överlämnade de röda makten i regionen till Ufa-sovjeten, som dominerades av ryska arbetare. Moskva tänkte inte låta de viktiga industrierna i Ural-regionen falla i händerna på basjkiriska nationalisterna. I maj 1920 utfärdade man ett dekret som upphävde den politiska autonomi som basjkirerna utlovats bara fjorton månader innan: republikens nyckelinstitutioner var hädanefter underställda de styrande i Moskva. Kommunisterna i Basjkirien lämnade helt regeringen och flydde till Uralbergen där de anslöt sig till andra basjkiriska rebeller mot sovjetstyret. I den nya republikanska regeringen fanns inga basjkirer utan den bestod av tatarer och ryssar. Under tiden etablerades också i maj 1920 en separat autonom tatarisk republik. Den var autonom bara till namnet och inte ens tatarisk i egentlig mening. Tre fjärdedelar av de etniska tatarerna i regionen fanns utanför republikens gränser och till och med inne i den utgjorde de bara hälften av befolkningen, jämfört med 40 procent ryssar.²⁰ *Divide et impera.*

Moskvas tatar-strategi stöddes dock av en viktig grupp muslimska intellektuella som i bolsjevismen såg en möjlighet att ge utrymme åt sina egna ideal om en sekulär islamisk nationalism. Det var de radikala *jaditerna*, de borgerliga modernisterna på 1800-talet som varit motståndare till de feodalklerikala eliterna, *quadymisterna* och mullorna. De dominerade inte bara tatariskt yrkesliv utan även officerskåren i de nationella enheterna. Mirsad Sultan-Galiev var deras viktigaste teoretiker och ledare för tatar-republiken. I sin ungdom hade han varit lärare, journalist och *jadid*. 1917 anslöt han sig till bolsjevikerna och gjorde snabbt karriär inom Stalins folkkommisariat för nationaliteter.

¹⁹ Krawchenko Bohdan, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, New York, 1985, s. 55; Mace J, *Communism and the Dilemma of National Liberation; National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933*, Cambridge, 1983, s. 69.

²⁰ Rorlich A-A, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Stanford, 1986, s. 138.

Under inbördeskriget när de röda var i stort behov av muslimska trupper tilläts Sultan-Galiev följa en linje som till stora delar handlade om självständighet. Han upprättade ett oberoende muslimskt kommunistparti och separata arméenheter med en speciell guldgrön bricka med den islamiska halvmånen. Men när Koltjak väl hade besegrats började Moskva inskränka hans makt i syfte att stärka den centrala kontrollen. Detta fick tatarerna att revidera sin marxism i ljuset av vad han nu uppfattade som kolonialism. Asiaterna, skrev han i en rad artiklar 1919 och 1920, skulle inte få sin befrielse genom någon socialistisk revolution i väst eftersom det låg i de nya proletära härskarnas intresse att bevara de imperier de ärvt snarare än att avskaffa dem. Lösningen bestod i att samla alla koloniala folk, som ju var ”proletärer” i kraft av det förtryck de utsattes för, i en världsomspännande revolution. Det återspeglade naturligtvis den bolsjevikiska strategi gentemot Asien som den kommit till uttryck vid Bakukongressen. Men Sultan-Galiev nöjde sig inte med det. Han ansåg att för folken i Asien, både under kommunism och imperialism, var nationell enhet och frigörelse viktigare än en social revolution. Till exempel hade muslimerna i det ryska imperiet mer gemensamt i form av sin islamiska livsstil (ej identiskt med religionen) än de var splittrade i klassmotsättningar. Det innebar att bolsjevikerna borde försöka förankra sitt styre i islamiska traditioner samtidigt som de försökte sekularisera och modernisera de muslimska samhällena. Det var en korsning mellan Marx och *jaditen*.

1923 uteslöts Sultan-Galiev ur partiet och var en kort tid fängslad för kätteri. Men under stora delar av 1920-talet fortsatte hans tänkande att påverka bolsjevikernas politik gentemot tatarerna. Tatarspråket moderniserades och gjordes mindre skolastiskt, precis som *jaditerna* själva förespråkade. Det minskade mullornas makt och gjorde det lättare för bönderna att lära sig läsa. Importerade ryska ord som smugit sig in under tsarismens russifiering togs också bort. Tatarspråket breddade sin domän och kom in på skolor och i förvaltning. Ursprungsbefolkningen fick bättre utbildning och började ta sig in i offentliga ämbeten på ett helt annat sätt än under tsarens tid. Tatarkulturen upplevde en kort blomstringstid. Detta var i korthet början till en nationell kulturrevolution, om än en som Stalin snabbt såg till att göra slut på.

Att Koltjak besegrats gav de röda möjlighet att fullborda erövringen av Centralasien. I början av 1918 hade ryska järnvägsarbetare och soldater i Tasjkent upprättat en turkestansk sovjetrepublik. Men den var avskuren från resten av Ryssland av Orenburgkosackerna, som var lierade med Koltjak, och dess inflytande begränsades till städerna. De bomullsodlande regionerna i Ferganadalen kontrollerades av rebeller från ursprungsbefolkningen, kända som basmatjierna, vars grupperingar enade olika turkiska stammar (uzbeker, kirgizer och tadjiker) mot den rysk-sovjetiska regimen bakom parollen ”Turkestan åt ursprungsbefolkningen”. Tvångsrekvisitioner hade 1918 lett till en förfärlig hungersnöd där det beräknas att minst en fjärdedel av befolkningen gick under och detta gav basmatjierna nästan enhälligt stöd på landsbygden. Eftersom skillnaden mellan stad och land också var politisk och etnisk var det förståeligt att sovjetregimen betraktades som en ny form av kolonial utsugning; vilket det ju till stora delar också var. När Röda armén i slutet av 1919 anlände till Tasjkent satte man upp en specialkommission som skulle rapportera till sovjetregeringen. Slutatsen var att det tidigare rått ett välde av ”kolonialt nationalistiska efterblivna element” och ”gamla underhuggare till tsarens regim”, som ”bakom kamouflage om klasskamp ... förföljt ursprungsbefolkningen på det mest brutala sätt”. Tsarismens kolonialpolitik med att förvisa de kirgiziska herdarna till ofruktbara regioner och bosätta ryska kolonister på de fruktbara slätterna hade till och med intensifierats. I Sermiretjie-regionen hade den lokala sovjeten till och med infört slavhushållning och tvingat kirgizerna att oavlönat arbeta på ryska bondgårdar under hot om avrättning. Bolsjevikledarna i Tasjkent hade intagit en ”känslolöst likgiltig” hållning till detta. En av bolsjevikerna hade till och med hörts säga att kirgizerna var ”den svagare rasen ur marxistisk synvinkel och måste under alla omständigheter dö ut”.²¹

²¹ Pipes R, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*, Harvard, 1954, s. 182; Park A G, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927*, New York, 1957, s. 36.

Under trycket från Lenin ändrade regeringen i Tasjkent så småningom sin inställning efter 1920. Mark som tagits ifrån ursprungsbefolkningen återlämnades, tvångsrekvisitionerna minskade och upphörde helt efter 1921, under NEP, basarer fick öppna igen, sovjeterna framtogs kontrollen över moskéerna och koranlagstiftningen, som regeringen i Tasjkent avskaffat 1918, återinfördes för de troende. Allt detta bidrog till att få ett slut på Basmatji-revolten: 1923 hade den så gott som eliminerats och fanns bara kvar i isolerade bergsområden i Uzbekistan och Tadzjikistan, där den med stöd av mujahedin fortsatte i flera år till. Under tiden fortsatte sovjetregimen sin politik att rekrytera en elit bland ursprungsbefolkningen. Över hälften av delegaterna på partikongressen i Turkestan 1921 var muslimer, många av dem från den gamla sekulära intelligentian, *jaditerna*, som betraktade regimen som gynnsam för moderniseringen. Och så var faktiskt också till stora delar fallet. De nya republikerna i Centralasien – Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakstan, Kirgizien och Tadzjikistan – byggdes samtliga upp, i varje fall i kulturell mening, som moderna nationer under 1920-talet. Stora resurser satsades på utbildning på alla nivåer, vilket avsevärt ökade läskunnigheten. Speciella satsningar gjordes på att skola upp en politisk och teknisk elit inom ursprungsbefolkningen. Det skedde ett uppsving för publikationer på ursprungsbefolkningens språk till fromma för nya läsare. Visserligen fick de flesta journalisterna rekryteras från Volga-tatarerna som var mer kulturellt utvecklade än centralasiaterna, men de var inte alltid hemma i alla nyanser i de lokala språken. Sålunda gavs det ut en uzbekisk dagstidning, Kyzyl bairak, ett tag med parollen ”Luffare i alla länder, förena er!” på förstasidan.²² Men sådana misstag är ju inget att förvåna sig när en nationell kultur byggs upp från ingenting.

Internationella relationer komplicerade den sovjetiska erövring av Kaukasus. Turkiet och Storbritannien tävlade båda två med Ryssland om herraväldet över denna viktiga region efter 1918. Turkarna hade egna planer för Azerbajdzjan vars befolkning man var etniskt och språkligt knutna till. De ville också att Armenien skulle förbli svagt för att bevara det egna greppet över östra Anatolien, som man rensat på sin armeniska befolkning i samband med folkmyrdet 1915. Och britterna såg Kaukasus som en buffert för att skydda Persien och Indien mot Ryssland. Området var också rikt på mangan och olja, som britterna i bästa kolonial piratstil exporterade för fullt från oljefälten i Baku, samtidigt som de stationerade sina trupper där som ”en skyddsstyrka”. Den korta självständigheten för de tre kaukasiska nationerna (Armenien, Azerbajdzjan och Georgien) var nästan helt beroende av Rysslands och Turkiets tillfälliga svaghet efter kriget, de traditionella stormakterna i regionen och åtminstone, när det gällde Azerbajdzjan och Georgien, även av brittiskt skydd. På egen hand var de nationerna alltför små och etniskt splittrade för att kunna upprätthålla sin självständighet när väl Ryssland och Turkiet börjat återta sin dominans i regionen.

Azerbajdzjan, det första att falla i händerna på Sovjetryssland, var ett typiskt exempel på en postkolonial nation illa rustad för prövningarna i en självständig tillvaro mitt i tidens alla stormigheter. Under den korta perioden av självständighet, mellan maj 1918 och april 1920, hade landet inte mindre än fem regeringar. Jordreform och etniska konflikter var huvudorsaken till instabiliteten. Mūsavat-socialisternas misslyckande med att driva igenom en jordreform mot motståndet från den armeniska bourgeoisien gjorde att bolsjevikerna kunde framstå som företrädare för landsbygdens fattiga muslimer. Den ekonomiska krisen i Baku, som orsakades av att dess viktigaste exportmarknad Ryssland kollapsade, gav också bolsjevikerna ett fäste bland muslimerna och arbetslösa ryssar. I februari 1920 hade bolsjevikpartiet 4 000 medlemmar i Baku och Tbilisi, som öppet agiterade på gatorna och manade Moskva att skicka in trupper. Den azeriska armén var alltför svag för att kunna stå för något seriöst motstånd när de 70 000 soldaterna i elfte Röda armé-kåren gick söderut mot Azerbajdzjan genom Terek- och Dagestan-regionerna. En stor del av dess officerskår, som bestod av turkar och georgier, hade dessutom infiltrerats av bolsjevikerna. Men det var Turkiets medgivande som beseglade Azerbajdzjans öde. I mars 1920, då brittiska trupper ockuperade Konstantinopel, hade Kemal Atatürks nationalister inget emot att Sovjet tog över Kaukasus i

²² Becker S, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge, Mass., 1968, sid. 299-301; Park A G, *a.a.*, s. 133-34, 375.

utbyte mot Moskvas stöd till den turkiska självständighetsrörelsen mot britterna. Kaukasus blev därmed en kanal för transport av sovjetiska vapen till Turkiet. Kemal gick med på att inleda militära operationer mot Armenien för att underlätta detta. Alliansen med Turkiet gav de röda en betydande femte kolonn av turkiskt-muslimskt stöd i Azerbajdzjan under invasionen. De turkiska officerarna i den azeriska armén välkomnade erövrarna norrifrån i den aningslösa tron att de inte hade några planer på att göra slut på Azerbajdzjans självständighet och att deras mål var att stödja den pan-turkiska rörelsen. Den 28 april tågade Röda armén in i Baku utan att möta något motstånd. Ingen var beredd att försvara den azerbajdzjanska nationen. Ordzjonikidze och Kirov, ledaren för den Kaukasus-byrå som centralkommittén i Moskva upprättat för att sovjetisera Kaukasus, anlände följande dag och inledde ett terrorvälde. En rad ledare ur den nationella regeringen avrättades och resningar på landsbygden i Azerbajdzjan slogs ner brutalt.²³

Turkiets roll var lika avgörande för Sovjets erövring av Armenien. All identitet hos denna lilla och medfarna nation handlade om oron för och hatet mot turken. Ledarna för dasjnakerna förlitade sig på detta för att hålla landet enat gentemot de enorma svårigheter man stod inför efter att Armenien i maj 1918 utropat sig som självständigt. Landet var överfullt av flyktingar från Anatolien som flytt undan turkiska massakrer och det satte landets ekonomi på svåra prov. Sedan hade man bittra territoriella tvister med Georgien i norr och med Azerbajdzjan om Nachitjevan, Zangezur och bergsregionen Nagorno-Karabach.* Till skillnad från sina båda grannar hade Armenien inga utländska allierade. I synnerhet Storbritannien stödde Azerbajdzjan mot det. Britterna hade alltid hellre haft att göra med ”turkiska gentleman” än med ”svartmuskiga kristna”, som Arnold Toynbee uttryckte det i en bitande kritik av Whitehalls, det brittiska utrikesministeriet, politik.²⁴ Storbritannien var ju ändå den största kolonialmakten i den muslimska världen. Med tanke på sin internationella isolering och att man var omgiven av fientliga makter var det kanske inte så underligt att dasjnakerna valde att appellera till armenisk nationalism. Man lovade att skapa ett nytt armeniskt imperium från Svarta havet till Kaspiska havet. I ett första steg på den vägen ockuperade armeniska trupper östra Anatolien och genomförde en rad massakrer på den turkiska befolkningen som hämnd för tidigare oförrätter. Det var en dåraktig provokation – Kemals nationalisterna var tvungna att slå tillbaka och den enda slutsatsen är att dasjnakerna endera kraftigt underskattade Turkiets styrka eller, på grund av sin egen främlingsfientlighet, att man temporärt förlorat förståndet. Kanske bådadera.

Ett krig mellan Turkiet och Armenien var exakt vad bolsjevikerna behövde. Deras egen organisation i Armenien var obefintlig – på första partikonferensen i Jerevan dök bara tolv personer upp – och därmed var inte någon röd invasion tänkbar. Kort efter att elfte armékåren ockuperat Baku i maj 1920 iscensatte bolsjevikerna i Kars en kupp i hopp om att trigga en röd invasion till stöd för ”de revolutionära massorna”, men den slogs snabbt ner och Lenin, som var mer intresserad av Polen i detta läget, beordrade de röda att tåga mot Jerevan. När så skedde överlämnade den sovjetiska diplomatiska delegationen i den armeniska huvudstaden ett ultimatum till dasjnak-regeringen om att överlämna makten till en revolutionär kommitté, som följt med de röda styrkorna från Azerbajdzjan. Dasjnakerna gick med på detta, eftersom de såg kapitulation till Sovjet som ett mindre ont än till turkarna. Men de kunde inte försvara sig mot någondera. Den 29 november utropades den armeniska sovjetrepubliken. ”Således, en sovjetrepublik till”, telegraferade Ordzjonikidze till Moskva. Dasjnakerna ingick en koalition med bolsjevikerna men utsattes snabbt för förföljelse av sina ryska ”bundsförvanter” och tvingades i exil tillsammans med många andra armeniska

²³ Gokay B. ”Turkish Settlement and the Caucasus (October 1918-March 1921), artikel presenterad vid University of Birmingham, 1993; Sietochowski T, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National History in a Muslim Community*, Cambridge, 1988, s. 147 ff.

* Regionen Nagorno-Karabach, som fortfarande är omtvistad, var ett sommarviste för azeriska nomader. Armenien gjorde anspråk på regionen 1918. Det fanns armeniska bosättningar där och många av nationens ledande intellektuella hade sitt ursprung där och regionen hade i likhet med berget Ararat blivit en symbol för Armenien. Armeniens regering försökte hindra azererna från att ta sig in i regionen genom att sätta upp gränsvakter. Det ledde till hårda lokala strider. Både Sovjet och britterna var för att ge Karabach till azererna.

²⁴ PRO, FO 371/3404.

nationalister och intellektuella. Under tiden bedrev de röda en skoningslös kampanj med tvångsindrivningar och hela tågsätt med livsmedel och andra byten fördes till Ryssland. Den nya regimens nit var så intensivt att till och med bikupor och frisörredskap exproprierades för i folkens vänskaps namn i folkens vänskaps namn.²⁵

Armeniens fall gjorde att Georgien var inringat av de röda. Av de tre nationerna i Kaukasien var det Georgien som hade störst utsikter som självständig stat. Georgierna hade en klar medvetenhet om sin egen nationella historia och kultur, en betydande inhemsk intelligens och ett verkligt nationellt ledarskap i form av mensjevikerna. Under första halvåret som självständigt, mellan maj och november 1918, åtnjöt Georgien först skydd av tyskarna och därefter av britterna. Mensjevikernas regering, under Noe Zjordanija [älv. Jordania], hade den tyska socialdemokratin som förebild där statsmannaskap sattes före social revolution. Det var baksidan av den mensjevikiska dogm som hindrat dem från att ta makten 1917. Men med 75 procent av rösterna i valet till nationalförsamlingen fanns heller inget annat parti på nationell nivå.

Jordreformen var grunden för deras makt. Genom att stycka upp stora gårdar och ägor, som alltmer hamnat i armenisk ägo, vann de stöd av de georgiska bönderna, som fick möjlighet att köpa större delen av marken till förmånliga priser. Jordreformen befäste småbönderna som inkarnationen av Georgien som nation. Den skapade en syntes av nationell och klassmässig solidaritet mellan de georgiska bönderna och den utarmade aristokratin mot den armeniska bourgeoisien – vilket gav mensjevikregeringen två år av relativ stabilitet.

Enbart etniska minoriteter som ossetier och abchazier, med sina krav på självstyre, orsakade några större problem. Den arroganta behandling som de utsattes för av regeringen i Tbilisi, som alls inte var immun mot småskuren chauvinism, försåg bolsjevikerna med en bas. Det var här, bland de fattiga stammarna i norra Kaukasus, som de byggde upp sin militära organisation för att underminera det självständiga Georgien. Rebellerna i Ossetien utbildades av bolsjevikerna i Vladikavkaz, strax innanför gränsen till Ryssland, för att sedan skickas över bergen in i Georgien. I själva Georgien hade bolsjevikerna nästan inget stöd. Den lilla georgiska polismakten hade inga svårigheter att trycka ner bolsjevikernas ledning. När bolsjevikerna i Tiflis i maj 1920 försökte iscensätta en kupp i syfte att få elfte kåren av Röda armén att invadera slogs den ner med lätthet. Lenin beordrade de röda att lämna Georgien: trupperna behövdes vid fronten i Polen och Georgien var inte moget för någon sovjetisering, i varje fall var det vad Lenin anförde senare. Den 7 maj signerade den sovjetiska regeringen ett avtal med Georgien där man erkände dess självständighet och lovade att inte blanda sig i dess inre angelägenheter.²⁶

Där gjorde de georgiska mensjevikerna ett ödesdigert misstag. I en hemlig klausul gick de med på att legalisera bolsjevikpartiet i Georgien. Hundratals aktivister frigavs ur fängelserna. Otvivelaktigt såg mensjevikerna detta som priset för Georgiens självständighet. Men med tanke på allt gammalt groll borde de ha vetat bättre än att lita på bolsjevikerna. De georgiska bolsjevikerna blev nu en femte kolonn för den röda armé som var baserad i Baku. Strejker och uppror mot regeringen planerades på Sovjets ambassad i Tbilisi i syfte att åstadkomma en invasion. Lenin motsatte sig det militära alternativet och förordade en mer långsam process av revolutionär utveckling. Som Trotskij oroade han sig för hur britter och tyskar skulle reagera, bolsjevikerna hoppades kunna öppna handel med dem, för att inte tala om turkarna. Socialistledare i väst hade hyllat Georgien som världens enda socialistland. Karl Kautsky och Ramsay MacDonald hade gjort en pilgrimsfärd till Tbilisi 1920 och återvänt hem fulla av lovord. Det fanns också ett praktiskt problem: Kamenev, chef för Röda armén, varnade för att trupperna i elfte Röda armén var för utmattade för ännu en offensiv. Men Ordzjonikidze hade brått att få se sitt hemland Georgien ”befriat” och började, utan Moskvas kännedom, att mobilisera trupper vid gränserna till Armenien och Azerbajdzjan. Tillsammans med Kirov, Sovjets ambassadör i Tbilisi, vände han sig till Lenin och manade till omedelbar interven-

²⁵ Hovannisen R, *The Republic of Armenia*, 2 vol., Berkeley, 1971, 1982, s. 249-50, 291.

²⁶ Suny, R G, *The Making of the Georgian Nation*, Indiana, 1988, s. 192-99, 205-06.

tion. ”Det finns inget hopp om någon inre explosion. Utan vår hjälp kommer inte Georgien att bli sovjetiserat”, skrev de båda den 2 januari. Stalin stödde dem i ännu ett brev två dagar senare. Till sist samtyckte Lenin. ”Dröj inte”, skrev han på Stalins brev.²⁷

Den 14 februari gav politbyrån order om invasion. Varken Kamenev eller Trotskij hade fått veta något. Den lilla georgiska armén, som alltid mer varit en symbol än någon verklig sköld för nationen, hade inget att sätta emot en invasionsstyrka på 100 000 man. Den höll ut tappert i över en vecka för att slutligen kapitulera i Tbilisi den 25. Turkiet utnyttjade Georgiens kollaps och invaderade i sydväst för att erövra hamnen i Batum. Detta hindrade mensjevikernas ledare från att, som var tänkt, göra en sista kraftansträngning i sin gamla lantliga bastion i Gurien. Den 18 mars kapitulerade de för gott för de röda och gick ombord på ett italienskt fartyg för vidare transport till Europa. Organisationen i övrigt gick under jorden. Den skulle fortsatt göra sig påmind på landsbygden där den ledde resningar 1924 som skakade den georgiska sovjetrepubliken.

Lenin var medveten om mensjevikernas popularitet på landsbygden och bekymrade sig för att den ”storryska chauvinism” som en del bolsjevikerna gett prov på under invasionen skulle förvandla Georgien till något av en spikmatta. Den 2 mars hade han skrivit till Ordzjonikidze och uppmanat honom att föra ”en speciell politik av eftergifter gentemot intelligentian och mindre köpmän i Georgien”. Det skedde vid samma tidpunkt som NEP infördes. Lenin betraktade eftergifterna i NEP för bönderna, den fria marknaden och utrikeshandeln som avgörande för regimen i Georgien. Men han oroade sig för att bolsjevikerna i Ordzjonikidzes kaukasiska byrå på ett riskabelt sätt satt fast i mentaliteten från krigskommunismen och rysk centralism. Kaukasus, skrev han i ett brev till de lokala bolsjevikerna den 14 april, ”var ännu mer lantligt än Ryssland” och detta fordrade ”mer mjukhet, försiktighet och försonlighet i övergången till socialism än i Ryssland i övrigt. Macharadzes flygel av partiet i Georgien förespråkade nationell bolsjevism och, delvis tack vare dem gjordes i början av 1920 en del landvinningar med politiken med *korenizatsija*. Fler georgier kom in i den sovjetiska administrationen, många av dem tidigare mensjevikerna. Det skedde ett uppsving för publicistisk verksamhet på georgiska språket, som började ersätta ryskan i det offentliga rummet. Allt detta visade att georgisk underkastelse inte behövde leda till kulturellt nederlag. För att tala med den georgiske poeten, Leo Kiacheli, ’Georgien måste styras av den georgiska själen’.”²⁸

Men det fanns ändå en del bolsjevikerna som inte var redo ens att gå med på detta. Det ironiska är att främst bland dem var två georgier, Ordzjonikidze och Stalin, vars egen bolsjevism på ett komplext sätt kommit att blandas med en form av storrysk chauvinism. Konflikten pyrde under ytan fram till 1922 då den plötsligt blossade upp på scenen i Moskva. Men det är historien om Lenins sista strid.

* * *

Brusilov glädde sig åt att det ryska imperiet återfötts, om än under den röda stjärnan och inte korset. Det försonade honom med hans eget beslut att ansluta sig till de röda och säkrade hans fortsatta stöd till dem efter kriget med Polen då de riktade uppmärksamheten mot de vita på Krim. Brusilov var rasande på Wrangel för att ha attackerat Ryssland under kriget mot Polen. I hans ögon visade det att de vita var redo att svika Ryssland för egna småaktiga politiska mål. Patriotismen var det som gjort att Brusilov ställt sig på de rödas sida mot dessa de sista företrädarna för det Gamla Ryssland. Det måste ha varit med minst sagt blandade känslor som Brusilov medverkade till att förgöra sin egen klass.

Det var passande att de vita skulle utkämpa sin sista strid på den pittoreska Krimhalvön. Denna ryska Riviera, med palmer och cypresser, sina vingårdar och berg, hade varit lekplatsen för aristokratin och deras sommarpalats kantade kusten i söder. För adeln var Krim platsen för barndomens somrar, en symbol för det goda livet i det Gamla Ryssland, där det sades att solen aldrig gick ner.

²⁷ Pipes R, *Russia Under the Bolshevik Regime*, s. 164.

²⁸ Suny R G, *a.a.*, s. 210; Lenin, *PSS*, s. 42, 43, 199, 367; Jones S, *The Establishment of Soviet Power in Transcaucasia: The Case of Georgia, 1921-1928*, *Soviet Studies* n° 40, 1988. [Lenin, *CW* vol. 32, s 160: [Letter to G. K. Orjonikidze](#) (2 mars 1921)]

Nu, sommaren 1920, var detta det sista stycket rysk mark som inte erövrats av de röda. Det var sista tillflykten för fallna hertigar och generaler, provinsguvernörer och biskopar, jordägare utan egendomar, industrimän utan fabriker, statstjänstemän utan förordnanden, jurister utan arbete och skådespelerskor utan scen. Bourgeoisien hade ingen annanstans att ta vägen.

I spetsen för denna förlorade sak stod baron Peter Wrangel, en över 1,80 meter lång ättling till den gamla militära aristokratin, som gjort karriär inom det kejserliga gardets elit. I motsats till ”arméns man” Denikin insåg Wrangel klart att inbördeskriget måste utkämpas med såväl politiska som militära medel. ”Ryssland kan inte befrias genom någon triumfmarsch från Krim till Moskva”, sade han på sin första presskonferens i april, ”utan genom att skapa – oavsett på hur liten spillra av rysk jord det än må vara – en sådan regering och med sådana levnadsvillkor att det ryska folk som nu kvider under det röda oket oundvikligt kommer att fångas av dess attraktionskraft”. De vita, insåg Wrangel, kunde aldrig komma till makten så länge som de ansågs kämpa för att återinföra den gamla regimen. De måste utlova stöd till radikala reformer i stånd att vinna böndernas, arbetarnas och de nationella minoriteternas stöd. Wrangel kallade detta ”att bedriva vänsterpolitik med högerhänder”.²⁹

Det var inte bara ett opportunistiskt svar på den svaga militära position Wrangel hade ärvt. Det hade att göra med en genuin förståelse för att Denikins nederlag hade berott lika mycket på dennes egna föråldrade byråkratiska metoder och oförmåga att anpassa sig till ett nytt revolutionärt läge som på de militära problemen. Men uttalandet var motsägelsefullt: Wrangels högerhänder skulle aldrig kunna stå för någon verklig vänsterpolitik och att påstå något sådant var, för att använda Miljukovs formulering, ”ett klumpigt försök att bedra världen med liberala slagord”. Regeringen och de militära kretsarna i Sevastopol var fyllda av figurer från den gamla regimen. Krivosjein, tsarens siste jordbruksminister, hade hand om inrikesfrågorna. Hans polis genomförde en omfattande häxjakt på misstänkta ”bolsjeviker”, vilket var lika med alla som inte tyckte som regimen. Hundratals liberala journalister och politiker arresterades medan *zemstvo*-organ sågs som ”härdar för bolsjevikisk aktivitet”. En *zemstvo*-tjänsteman klagade hos Krivosjein – bara för att få veta att ”alla inom vänstern är likadana”, oavsett om de var bolsjeviker eller liberaler. Krivosjeins polisstyrka var full av personer ur den gamla regimen som använde sina positioner för att utkräva en brutal hämnd på bönderna för 1917, eller i övrigt berika sig själva på mutor och indrivningar. Närheten till fronten, vilket innebar att större delen av Krim underställdes militärlagarna och tjänade som förevändning för den vita terrorn. Tusentals vanliga bönder och arbetare fängslades, och hundratals sköts, som misstänkta ”spioner”. Soldaternas terror – främst i form av plundring och pogromer – var ett stort problem och försämrade relationerna med lokalbefolkningen, inte minst eftersom de vita officerarna tolererade och emellanåt rent av uppmuntrade sådana handlingar för att säkra manskapets lojalitet. Efter tre års strider hade de vita, eller den ryska armén som den nu kallades, utvecklat en stark kåranda. Många av officerarna såg sig som en ockupationsarmé i ett främmande land och agerade utan hänsyn till Krims befolkning. I stället för att handla som en förebild och befrämja de vitas sak i resten av Ryssland gjorde Wrangels ”högerhänder” mer för att befrämja de rödas sak på Krim.³⁰

Precis som för Denikin var jordfrågan avgörande här. Wrangel insåg nödvändigheten av en jordreform för att vinna böndernas stöd. ”Frågan måste lösas av ett viktigt psykologiskt skäl: vi måste ta ifrån fienden dess främsta propagandistiska vapen”, skrev baronen i sina memoarer. ”Vi måste skingra böndernas misstänksamhet om att vårt enda mål med kampen mot de röda var att säkra de stora jordägarnas rättigheter och hämnas på dem som kränkt dessa rättigheter.” Men den kommitté Wrangel utsåg för att skissera en jordreform dominerades av just sådana intressen. Resultatet blev en jordlag, antagen den 25 maj, som alls inte tillgodosåg böndernas krav. Dess huvudsyfte var att skapa en klass av jordägande bönder genom att förse dem med en liten jordlott som privategendom. Det var ännu ”en satsning på de starka”. Liksom Stolypins jordreformer skulle den kopplas till

²⁹ Wrangel, *Memoirs*, s. 171-75.

³⁰ Miliukov, *Russia Today and Tomorrow*, sid, 181; Vladimir Andrejevitj Obolenskij, ”Krym pro Vrangele”, *Na chuzoi storke*, 9, 1925.

upprättande av en *zemstvo* på *volost*-nivå som bönderna skulle styra. Men lagen var full av komplexa regler som det skulle ha tagit årtal att förverkliga och det fanns alldeles för många byråkratiska kryphål som gav lantadeln rätt att behålla sin mark. Till exempel var det jordägarna som dominerade de distrikt-*zemstvoer* som skulle bestämma hur mycket mark bönderna skulle tilldelas. Det fanns också problem rörande kompensation: bönderna skulle betala jordägarna med en femtedel av skörden. Efter revolutionen och inbördeskriget, som kraftigt försvagat bondgårdarna, skulle det ha varit en tung börda och gjort bönderna ekonomiskt beroende av godsägarna under ytterligare en generation – och det var sannolikt också syftet.³¹

Wrangels jordreform var en patriarkalisk lösning på bondefrågan, inte en revolutionär sådan. På 1800-talet skulle den ha setts som progressiv, men efter 1917 hade den blivit reaktionär. Den visade att Wrangels regim satt lika fast i det förgångna som Denikins. Inget symboliserade detta bättre än beslutet att sälja jordlagen för 100 rubel i broschyrform (det antogs att bönderna skulle sätta mer värde på lagen om de fick betala för den). Jämfört med bolsjevikernas enkla jorddekret, som de gav ut i miljontals flygblad och gratis till bönderna, avslöjade det en katastrofal oförmåga att förstå propagandavärdet av sådana lagar. Wrangels regim, liksom Denikins, förstod inte att om man ville vinna inbördeskriget måste man använda revolutionära metoder.³²

Det pris de vita fick betala var utbredd likgiltighet bland bönderna och rent av direkt fientlighet i de områden närmast fronten där rekvisitioner av livsmedel och transporter var vanligast. Det innebar att de aldrig kunde rekrytera tillräckligt med trupper för att kunna bryta sig ur basen på Krim. Till och med de rika bönderna i den tauridiska regionen, den första zon de vita måste ta sig igenom när de väl tagit sig över till fastlandet, ”betraktade oss som en armé av upphöjda olympiska gudar, generaler och deras kumpaner, uppblåsta av högdragenhet och arrogans”, som en av officerarna konstaterade. Problemet blev än mer akut genom att kosackerna, de vitas främsta uppbackare, alltmer började visa tecken på missnöje, ägnade sig åt att plundra byarna och krävde att få återvända hem. Enligt en officer hade Don-armén mer förvandlats till en ”folkplågarer” som tänkte mera på att rädda sitt eget skinn och materiella förmåner än på att slåss mot de röda. Vänsterflygeln av Don-Krug, som nu dominerades av yngre kosacker från frontförbanden, agerade aktivt för en brytning med ”reaktionären” Wrangel och för fredsförhandlingar med bolsjevikerna med den naiva förhoppningen om att det skulle ge löften om autonomi för Don.³³

Till en början hade Wrangel avvisat tanken på en offensiv. Britterna vägrade att stödja en sådan och han själv ville hellre bygga upp sin bas på halvön. Men när Polen attackerade Ryssland såg Wrangel sin chans. Den 6 juni landsatte han per båt trupper på kusten vid Azovska sjön och de närmaste dagarna fördes ytterligare trupper norrut in i Taurien-regionen [guvernementet]. Det gjorde att man hade ett brohuvud på fastlandet och att Wrangels territorium fördubblats i storlek samt att man i regionen fick tillgång till välbehövliga jordbruksprodukter för den utsvultna befolkningen på Krim. I augusti och september försökte Wrangel tränga norrut, in i Don och Kuban. Men hans styrkor, i hast värvade bland tauriska bönder, var snart upplösta (det var skördetid och kosackerna fick ägna mest energi åt att jaga desertörer). I oktober var kriget med Polen över och de röda kunde nu fokusera på Wrangel. Den 20 oktober inledde de sin motoffensiv: det tog sex dagar för 130 000 röda att driva 35 000 vita tillbaka till Krim. Machnos partisaner stod för det mesta av striderna och de tunga förlusterna på den röda sidan – vilket Trotskij belönade med en order om att de skulle tillfångatas och avrättas³⁴.

De vita lyckades hejda de rödas framryckning på Krim och byggde befästningar vid Perekop-näset samtidigt som man förberedde en evakuering. Ingen hade några illusioner om att kunna hålla ut

³¹ Wrangel, *Memoars*, s. 175, 191; Obolenskij, ”Krym ...”; Rakovskij, *Konets belych (ot Dnepto da Bosfora)*, Prag 1921.

³² Valentinov A A, ”Krymskaja epopeja (po dnevniam utjastnikov i po dokumentam)”, *Archiv russkoj revoljutsij*, 5, 1922.

³³ Kalinin, *Pod znamenem*, sid. 104; Rakovskij, *Konets ...*, 9, s. 158.

³⁴ Wrangel, *Memoars*, sid. 274-76; Oboletskij, ”Krym ...”, s. 17; Rakovskij, *Konets ...*, s. 82-84.

någon längre tid och så gott som alla med kontakter siktade på att komma ombord på allierade fartyg. Det förekom en vild rusning för att få tag på utländsk valuta: den 28 oktober fick man betala 600 000 rubel för ett brittiskt pund i Sevastopol; den 1 november hade kursen stigit till en miljon rubel och den 10, då ombordstigningen började, till fyra-fem miljoner. Med tanke på hur många människor det handlade om var det hela ett exempel på bra planering. Det syntes inget av den panik och det kaos som hade präglat evakueringen av Denikins styrkor från Kuban i mars. Trupperna retirerade i god ordning, höll tillbaka de röda tillräckligt länge för att nästan 150 000 flyktingar skulle kunna gå ombord på 126 brittiska, franska och ryska fartyg som förde dem till Konstantinopel. Wrangel var bland de sista att gå ombord den 14 november. Hans fartyg bar det passande namnet General Kornilov: den man som startat den vita rörelsen förde också dess siste ledare till exilen.³⁵

För Brusilov fick de vitas nederlag en tragisk epilog. Kort före evakueringen hade han blivit kontaktad av Skljanskij, Trotskijs vice folkkommissarie för militära frågor, som sagt att ett stort antal av Wrangels officerare inte ville lämna Ryssland och eventuellt kunde övertygas att hoppa av till de röda om Brusilov satte sitt namn under ett dokument som erbjöd dem amnesti. Skljanskij erbjöd honom befälet över en ny armé på Krim bestående av resterna av Wrangels styrkor. Brusilov var tilltalad av tanken på en helt igenom rysk armé av patriotiska officerare. Det skulle ge honom möjlighet att russifiera eliten inom Röda armén, vilket hela tiden varit hans mål, och kanske också rädda livet på många officerare. Han gick med på Skljanskij's förslags och gjorde sig, trots sitt skadade ben, redo att bege sig till Krim. Tre dagar senare fick han veta att planen var inställd: Wrangels officerare, berättade Skljanskij, hade slutligen ändå inte visat sig redo att hoppa av. Senare skulle Brusilov inse att detta alls inte stämde. Under den slutliga evakueringen av Sevastopol hade de röda delat ut tusentals flygblad – från flygplan visade det sig – med löften om amnesti som Brusilov sades gå i god för. Flera hundra officerare hade trott på detta och stannat kvar för att kapitulera för de röda. Samtliga blev skjutna.

Fem år efteråt hade Brusilov fortfarande svårt att leva med detta. 1925 skrev han i sina (då ännu opublicerade) memoarer:

Gud och Ryssland må döma mig. Sanningen känner jag inte till – ska jag klandra mig själv för denna grymhet, om den nu inträffade? Jag har aldrig med säkerhet fått veta om den verkligen gjorde det som den har berättats för mig: hur sant var det? Det enda jag vet är att det var första gången någonsin jag stött på sådan fanatisk ondska och svek och jag hamnade i en sådan depression att, sanningen att säga, vem som helst i en liknande situation skulle anse det betydligt enklare att bli avrättad.

Om jag inte själv vore djupt religiös skulle jag ha kunnat ta mitt eget liv. Men min tro att varje individ är ansvarig för konsekvenserna av hans medvetna eller omedvetna synder hindrade mig från att göra det. I den revolutionära stormen, det vansinniga kaoset, kunde jag inte alltid handla logiskt och förutse alla de vändningar ödet hade att ge: det är möjligt att jag gjort många misstag, det kan jag gå med på. Men med rent samvete kan jag också säga, inför Gud, att jag aldrig i första hand utgått från mina egna intressen, eller min egen trygghet, utan bara från mitt fosterland.³⁶

Lästips

Recensioner av Figes bok

Benny Andersson: [Vit och röd terror](#) (1999)

Eric Hobsbawm: [Ut ur den Stora Mörka Valfisken](#)

³⁵ Valentinov, "Krymskaia ...", s. 85-86: Becnofer C E, *In Denikin's Russia*, London, 1921, kap. 7; Kenez P, *The Defeat of the Whites*, Berkeley, 1977, s. 306-08.

³⁶ RGVIA, f. 162, op. 2, d. 18.

Kriget med Polen m m

Isaac Deutscher: [Den väpnade profeten](#) kapitel 13 "Revolution och erövring", s 272ff, tar ganska utförligt upp det polsk-sovjetiska kriget 1920-21 (diskuterar även Brusilov och dennes roll)

E H Carr: [Ryska revolutionen del 3](#). Kap. 25 ("Revolution över Europa") och kap. 27 behandlar det polsk-sovjetisk kriget.

Bolsjevikerna och den nationella frågan

[Lenin om nationella frågan](#) (artikelsamling)

Lev Jurkevitsj (och Chris Ford): [Ukraina mellan imperium och revolution - Lev Jurkevitsjs antikoloniala marxism](#)

Zbigniew Marcin Kowalewski: [Kritik av Lenins inställning till nationella frågan i Ukraina och andra förtryckta nationer i det ryska imperiet](#)

Moshé Lewin: [Lenins sista strid](#). (avsnittet "Stalin, Trotskij och georgierna" och framåt)

Leo Trotskij: [Mellan rött och vitt](#) (T. var egentligen kritisk till invasionen av Georgien 1921, men försvarade den mot kritik från socialdemokratiskt håll)

Om Ukraina

Zbigniew Marcin Kowalewski: [Erövringen av Ukraina och den ryska imperialismens historia och Ukraina och den ryska imperialismen](#)

Hanna Perechoda: [När bolsjevikerna bildade en sovjetrepublik i Donbass](#) och [Bolsjevikerna och frågan om östra Ukraina \(1917-1918\)](#)

Stephen Velychenko: [Rödmålad imperialism och nationalism](#)

Marko Bojcun: *Workers' Movement and the National Question in Ukraine 1897-1918*

Ivan Maistrenko: *Borotbism: A Chapter in the History of the Ukrainian Revolution* (utvidgad nyutgåva 2018)

